

УДК 811.161.2'371:316.75“19/20”

Інна Ренчка

<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

ЗМІНИ В СЕМАНТИЦІ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТЛУМАЧНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У статті розглянуто семантичні процеси в економічній лексиці української мови, що відбуваються під впливом важливих подій у житті суспільства кінця XX – початку XXI ст. Здійснено порівняльний аналіз словникових статей лексем економічної сфери в українських лексикографічних працях тлумачного типу радянського та пострадянського періодів, які фіксують зміни в їхній семантиці. З'ясовано, що слова позбуваються ідеологічної конотації, набутої в умовах функціонування в радянському тоталітарному дискурсі.

Ключові слова: економічна лексика, семантичне оновлення, конотація, деідеологізація, словникова стаття, дефініція, ілюстративний матеріал, тоталітарний дискурс.

Вступ

Суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, які відбулися в Україні протягом останніх десятиріч, істотно позначилися на словниковому складі української мови. Під впливом зовнішніх чинників з'являються нові лексичні одиниці, зростає кількість іншомовних запозичень, відходять у минуле слова, що характеризували попередній державний устрій, повертаються до активного вжитку номінації, які з ідеологічних причин у радянський період перебували на лексичній периферії. Багато слів зазнає семантичних оновлень, зокрема, відбувається звільнення їхньої семантики від політичних та ідеологічних нашарувань тоталітарної доби, що фіксують сучасні лексикографічні праці тлумачного типу.

Чутливо реагують на зміну суспільних реалій номінації на позначення понять та явищ економічної сфери. Окреслені інноваційні процеси, що відбуваються в сучасному українському вокабулярі в цілому, властиві

й економічній лексиці, активний розвиток якої нині став віддзеркаленням загальних тенденцій демократизації суспільного життя в Українській державі, формування нової економічної системи, становлення ринкових відносин, процесів економічної глобалізації та інтеграції.

Теоретичне підґрунтя

Інтенсивні зміни в сучасному українському лексиконі є предметом зацікавлення багатьох українських дослідників: Б. Ажнюка, І. Браги, В. Жайворонка, О. Кабиш, Є. Карпіловської, Л. Кислюк, Н. Клименко, О. Ковтунець, М. Кочергана, Д. Мазурик, Л. Масенко, Л. Мацько, Л. Михайленко, Г. Мінчак, О. Муромцевої, О. Пономаріва, О. Сербенської, Л. Ставицької, О. Стишова, Л. Струганець, О. Тараненка та ін.

Різним аспектам розвитку економічної лексики присвячено наукові студії Т. Дячук, М. Навальної, О. Покровської, О. Спис, Л. Томіленко, Г. Чорновол, О. Чуєшкової, О. Чумак та ін. Науковці вивчають шляхи формування лексики економічної сфери в українській мові, розглядають питання її функціонування та стандартизації. Зокрема, закономірності становлення соціально-економічної термінології впродовж століть, особливості її системної організації та сучасний стан кодифікації висвітлює Т. Дячук (Дячук, 2003); дієслівну лексику української мови на позначення понять соціально-економічної сфери досліджує М. Навальна (Навальна, 2002, 2016); стилістичне вживання економічних термінів у сучасній українській мові на матеріалі засобів масової інформації аналізує Г. Чорновол (Чорновол, 2004). Л. Томіленко у своїй праці виокремлює тематичні групи найбільших терміносистем української мови, зокрема й економічної. Авторка зосереджує увагу на лексико-семантичному та словотвірному аспектах дослідження номінацій, простежує поповнення економічної термінології новими словами, здійснюючи з цією метою порівняльне зіставлення словників української мови (Томіленко, 2015). Аналіз процесів актуалізації лексичних одиниць української літературної мови здійснює в дисертаційній праці О. Ковтунець. З-поміж актуалізованих лексем дослідниця виокремлює одиниці лексико-тематичної групи на позначення соціально-економічних понять, характеризує їх лексикографічне, стилістичне, семантичне та функціональне оновлення, використовуючи матеріали словників кінця XIX – початку XX ст., «Словника української мови» в 11 томах і сучасних лексикографічних праць, та робить висновок про сфери поширення зазначених номінацій (Ковтунець,

2017). Водночас досі малодослідженою лишається проблема зміни словникової репрезентації економічної лексики, відображення в сучасних лексикографічних джерелах процесів семантичної трансформації цих слів, пов'язаної з їх звільненням від радянських ідеологічних конотацій. Актуальність теми нашого дослідження зумовлена й потребою усебічного вивчення маніпулятивних стратегій комуністичного тоталітарного режиму, осмислення хиб, що були властиві радянській лексикографічній практиці, та необхідністю очищення сучасних словників від ідеологічних нашарувань минулого.

Мета статті – висвітлити зміни в семантичному наповненні лексичних одиниць економічної сфери на основі зіставлення тлумачень слів у лексикографічних працях радянської і пострадянської доби.

Методи та матеріал дослідження

У роботі застосовано описовий, діахронно-зіставний методи та метод компонентного аналізу для порівняння словникових статей лексем і встановлення змін у їхній семантичній структурі та функціонуванні. Також було залучено прийоми класифікації і систематизації лексичного матеріалу.

Для виявлення характеру семантичних змін лексичних одиниць залучено матеріали «Словника української мови» в 11 томах (1970–1980) (далі – СУМ-11), «Великого тлумачного словника сучасної української мови» за редакцією В. Бусла (2009) (далі – ВТССУМ), «Словника української мови» за редакцією В. Жайворонка (2012) (далі – СУМЖ), «Словника української мови» у 20 томах (Т. I–VIII, 2015–2018) (далі – СУМ-20) та «Економічного словника-довідника» за редакцією С. Мочерного (1995) (далі – ЕСД).

Відображення процесів звільнення економічної лексики від ідеологічно-оцінних компонентів значення в новітніх словниках. Ідеологічним настановам марксизму-ленінізму, що став офіційною державною доктриною в комуністичному Радянському Союзі, була підпорядкована вся суспільна система. Різні сфери життя – політична, соціальна, економічна, духовна – перебували під тоталітарним контролем. Для радянської економіки характерним було заперечення приватної власності та утвердження натомість державної власності на засоби виробництва й централізованої планової системи управління. Відомий політичний діяч та видатний інтелектуал XX століття Вацлав Гавел висловлював міркування,

що економічна централізація є неодмінною ознакою тоталітаризму та одним із «непрямих засобів загальної маніпуляції життям» (Гавел, 2016, с. 106–107). «Економічна свобода, – зазначав свого часу австрійський політичний філософ та дослідник тоталітаризму Ф. Гаєк, – є необхідною передумовою будь-якої іншої свободи» (Хайек, 2005, с. 112). Однак в умовах тоталітарного режиму людина втрачає разом з економічною політичну та особисту свободи, що означає «цілковите підкорення індивіда тиранії держави» (Хайек, 2005, с. 106). Отже, система не могла випустити з-під контролю таку важливу царину життя, як економічну, що повинна була виконувати роль підмурівка її безмежного панування.

Економічні догми радянської доби позначилися на лексикографічному опрацюванні лексичних одиниць економічної сфери, що виявлялося в набутті семантикою лексеми ідеологічного забарвлення – позитивної або негативної конотації, пов'язаної з її побутуванням в умовах тоталітарної системи. Словникарськими прийомами ідеологізації економічних номінацій були маркування лексем коментарями, що вказували на належність відповідних понять до життя капіталістичного суспільства; протиставлення в дефініціях та ілюстраціях досягнень радянської системи господарювання недолікам зарубіжної економіки; наведення «подвійних» тлумачень; ілюстрування значень лексем ідеологічно значущими цитатами; використання в словникових статтях оцінно-експресивних елементів.

Нині лексика економічної сфери поступово звільняється від ідеологічних компонентів значення. Втрата комуністичною ідеологією панівної позиції в суспільстві зумовила мовні трансформації, ставши, зокрема, чинником важливих змін у семантичній структурі великої кількості слів, що зазнали ідеологізації за радянських часів. Деідеологізація, або звільнення семантики лексичних одиниць від позитивної чи негативної ідеологічної конотації, є важливим процесом у сучасній українській мові (Кабиш, 2007; Карпіловська, 2012; Мінчак, 2004; Стишов, 2003), що знаходить вияв у лексикографічній практиці.

Новітні українські словники засвідчують переосмислення понять, що стосуються сфери економіки, відповідно до сучасних реалій. Тлумачення слів на позначення різних економічних процесів і відносин, установ, об'єднань та організацій, суб'єктів економічної діяльності у СУМі-11 містили формулювання на кшталт «у капіталістичному суспільстві», «у капіталістичних країнах», «у буржуазному суспільстві» тощо, які

надавали лексемам негативних, часто несхвальних конотацій, указуючи на те, що відповідні поняття та явища належать до «чужого», «несоціалістичного» світу.

У сучасних лексикографічних працях із пояснень до цих лексем усунуто ідеологічно забарвлені кваліфікатори, що сприяє зміні конотації слів з негативної на нейтральну. Наприклад, порівняємо такі визначення, наведені у СУМі-11 та в новітніх словниках: **АКЦИЗ**. 1. *У капіталістичних країнах* – вид непрямого податку на продукти масового споживання (цукор, горілку, тютюнові вироби і т. ін.), який підприємці включають у їх продажну ціну (СУМ-11, I, с. 32) (тут і далі напівжирний курсив наш. – І. Р.) – **АКЦИЗ**. 1. Вид непрямого податку на продукти масового споживання (цукор, горілку, тютюнові вироби і т. ін.), що його підприємці включають у продажну ціну (ВТССУМ, 2009, с. 20); **КАРТЕЛЬ**¹, *ек.* **Одна з форм капіталістичної монополії**, учасники якої для підвищення прибутку укладають угоду про поділ ринків збуту, розміри виробництва, рівень цін на продукцію тощо... (СУМ-11, IV, с. 110) – **КАРТЕЛЬ**¹, *екон.* Одна з форм монополії, учасники якої для підвищення прибутку укладають угоду про поділ ринків збуту, розміри виробництва, рівень цін на продукцію і т. ін. (СУМ-20); **ПОТЕКА**. *У капіталістичних країнах* – позика, що видається під заставу нерухомого майна, а також застава нерухомого майна під таку позику (СУМ-11, IV, с. 45) – **ПОТЕКА**, *екон.* Позика, що видається під заставу нерухомого майна, а також застава нерухомого майна під таку позику (СУМЖ, 2012, с. 407); **Вартість додаткова** – частина вартості товарів, яка створюється працею найманих робітників *у капіталістичному суспільстві* і привласнюється *капіталістами* (СУМ-11, II, с. 343) – **Додаткова в.** – частина вартості товарів, що створюється працею найманих робітників (СУМЖ, 2012, с. 88); **КОМЕРЦІЯ**. *У буржуазному суспільстві* – торгівля й пов'язані з нею справи (СУМ-11, IV, с. 245) – **КОМЕРЦІЯ**. Торгівля й пов'язані з нею справи (ВТССУМ, 2009, с. 559); **БІРЖА**. 1. *У капіталістичних країнах* – установа, де здійснюються торговельні, фінансові та інші операції. 2. *Капіталістична* установа, в якій проводиться реєстрація безробітних і здійснюється посередництво між трудящими та підприємцями в купівлі й продажу робочої сили (СУМ-11, I, с. 188) – **БІРЖА**. 1. Установа, де здійснюються торговельні, фінансові та інші комерційні операції. 2. Установа, в якій реєструють безробітних і допомагають їм у працевлаштуванні (СУМЖ, 2012, с. 61). Отже, вилучення

заідеологізованих фрагментів тлумачень забезпечує нейтралізацію семантики слів та їх об'єктивну інтерпретацію.

Як бачимо на прикладі сучасного тлумачення слова *біржа*, що містить значення «установа, в якій реєструють безробітних і допомагають їм у працевлаштуванні», лексеми, які за радянських часів мали негативну маркованість і стосувалися лише зарубіжних або дореволюційних економічних процесів, нині активно вживають для найменування реалій будь-якого суспільства, зокрема й українського початку XXI ст. О. Стишов називає такі слова «переорієнтованими» (Стишов, 2003, с. 109). До них зараховуємо також лексеми *безробіття, криза, інфляція, банкрутство* та ін., у словникових поясненнях яких – як у дефініціях, так і в ілюстративному матеріалі – було зроблено акцент на недоліках та негараздах економічного життя країн несоціалістичного табору або ж негативних явищах у дореволюційній Росії. Наприклад: **БЕЗРОБІТТЯ**. 1. Стан, коли не всі можуть одержати роботу, мати постійний заробіток. *Застій у промисловості [Росії] створював безробіття, яке тяжко позначалось на становищі робітничого класу* (Іст. УРСР, I, 1953, 639); // Наявність безробітних. *В усіх іноземних державах ми бачимо промислові кризи і величезне безробіття* (Ленін, 33, 1951, 91) (СУМ-11, I, с. 144); **ІНФЛЯЦІЯ**, ек. Надмірне проти потреб товарообігу збільшення кількості паперових грошей і швидке їх знецінення. *Несталість капіталістичної економіки та шалена гонка озброєнь призвели до того, що інфляція є постійним явищем капіталізму* (Наука..., 3, 1961, 10) (СУМ-11, IV, с. 42); **КРИЗА**. 2. *В економіці капіталістичного суспільства* – періодичне перевиробництво товарів, що призводить до різкого загострення всіх суперечностей економіки країни: до скорочення виробництва, розладу кредитних і грошових відносин, банкрутства фірм, масового безробіття і зубожіння трудящих мас. – *Криза, що почалась минулого року в капіталістичних країнах, ...припинила роботу чи не в усіх отих «крайчих» лабораторіях* (Шовк., Інженери, 1956, 132) (СУМ-11, IV, с. 343). У сучасних словниках автори уникають подібних тлумачень та прикладів, знімаючи сему належності явища певному типу економіки: **БЕЗРОБІТТЯ**. 1. Наявність безробітних. *Зростання б.* 2. Стан безробітного. *Допомога у зв'язку з безробіттям* (СУМЖ, 2012, с. 52); **ІНФЛЯЦІЯ**. 1. екон. Надмірне збільшення кількості паперових грошей і швидке їх знецінення. *Інфляція виявляється в загальному та нерівномірному збільшенні цін на товари й послуги, що призводить до перерозподілу*

національного доходу на шкоду основній частині населення (з наук. літ.) (СУМ-20); *Інфляція – риса всіх сучасних економік* (з газ.) (СУМ-20) (ілюстрація до слова *економіка*); **КРИЗА**. 2. Періодичне перевиробництво товарів, що призводить до різкого загострення всіх суперечностей економіки країни: скорочення виробництва, розладу кредитних і грошових відносин, банкрутства фірм, масового безробіття і зубожіння населення (ВТССУМ, 2009, с. 586).

Аналіз словникового матеріалу виявив цілком нові формулювання дефініцій аналізованих лексем, що закріплюють за ними нейтральні значення. Наприклад, порівняємо: **КАПІТАЛ**. 1. Вартість, що дає її власникові-капіталістові додаткову вартість унаслідок визиску робочої сили найманих робітників (СУМ-11, IV, с. 93) – **КАПІТАЛ**. 1. Сукупність коштів (майно, гроші, нерухомість), що приносять прибуток (ВТССУМ, 2009, с. 521); **КОНЦЕРН**. Об'єднання підприємств різних галузей промисловості, банків і т. ін. під спільним фінансовим керівництвом як одна з форм капіталістичних монополій (СУМ-11, IV, с. 275) – **КОНЦЕРН**. Статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій на основі їхньої фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання, з централізацією функцій науково-технічного й виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності (СУМ-20).

Завдяки новим трактуванням у словах актуалізується суто економічне значення, а тлумачення деяких номінацій своїм формулюванням наближаються до термінологічних визначень у фахових словниках, розкриваючи зміст економічних категорій та операцій. На підтвердження цієї думки наведемо визначення кількох лексем економічної сфери у тлумачних словниках та в «Економічному словнику-довіднику» за редакцією С. Мочерного: **БАНК**. 1. Кредитно-фінансова установа, яка зосереджує кошти і капіталовкладення, надає кредити, здійснює грошові розрахунки між підприємствами або приватними особами, регулює грошовий обіг у країні, в тому числі випуск (емісію) нових грошей (ВТССУМ, 2009, с. 60) – **Банк** – кредитно-фінансова установа, яка здійснює фінансове посередництво. Залучаючи і нагромаджуючи вільні грошові кошти підприємств, організацій, населення, Б. перерозподіляють їх, надаючи кредити (ЕСД, 1995, с. 20); **БАНКРУТСТВО**. 1. Установлена судом неспроможність боржника (юридичної чи фізичної особи) виконати свої боргові зобов'язання; фінансовий крах (СУМ-20) – **Банкрутство** – встановлена

судом нездатність боржника оплатити свої зобов'язання, примусова ліквідація підприємства з метою поділу майна боржника між кредиторами (ЕСД, 1995, с. 22); **БІРЖА**. 1. Організаційно оформлений і постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами і оптова торгівля товарами (СУМ-20) – **Біржа** – організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюють торгівлю цінними паперами, нерухомістю і гуртову торгівлю товарами (ЕСД, 1995, с. 24).

Докорінні зміни тлумачень особливо необхідні для лексичних одиниць економічної сфери, які в СУМі-11 набули ідеологічної багатозначності, «подвійного» тлумачення, коли пояснення штучно розділяло поняття на два «різновиди», один з яких стосувався радянського способу життя, інший – капіталістичного, тож відповідні значення лексем набували протилежного оцінного забарвлення. Скажімо, в СУМі-11 спостерігаємо чітке ідеологічне протиставлення у визначеннях лексем *прибуток* та *фірма*: **ПРИБУТОК**. // *Доход капіталістів*, джерелом якого є додаткова вартість. <...> // *Доход державних підприємств у соціалістичному суспільстві* (СУМ-11, VII, с. 564); **ФІРМА**. 1. *У капіталістичних країнах* – торговельне або промислове підприємство, що користується правом юридичної особи, під маркою якої продаються товари або випускаються вироби. <...> 2. *У СРСР* – об'єднання однорідних або суміжних підприємств (СУМ-11, X, с. 601). Сучасні словники не наводять подібних оцінних характеристик та протиставлень і пропонують нові незаідеологізовані визначення слів: **ПРИБУТОК**. // *екон.* Дохід, джерелом якого є вартість доданого продукту (СУМЖ, 2012, с. 867); **ФІРМА**. 1. Торгівельне або промислове підприємство з правом юридичної особи (СУМЖ, 2012, с. 1223).

Виявом деідеологізації є також відсутність у дефініціях та ілюстративному матеріалі слів-експресивів. Експресивні словосполучення в СУМі-11 виконували роль ідеологічних маркерів, формуючи негативне уявлення про явища та осіб, позначених лексемами. Наприклад: **БІЗНЕС**, *розм.* Комерційна, біржова або підприємницька діяльність як *джерело наживи* в капіталістичному світі (СУМ-11, I, с. 179); **БІЗНЕСМЕН**. Великий ділок, комерсант, підприємець. *Не спиться вам, нью-йоркські бізнесмени, Чикагські м'ясники і різники, Вам, що хотіли б світ увесь зелений Залить огнем смертельної ріки?* (Рильський, I, 1956, 390) (СУМ-11, I, с. 179); *Американський монополістичний капітал, що розбух на дріжджах воєнних прибутків і гонки озброєнь, захопив*

найважливіші джерела сировини, ринки збуту і сфери прикладення капіталу (Програма КПРС, 1961, 27) (СУМ-11, VII, с. 564) (ілюстрація до слова *прибуток*); **МОНОПОЛЬНИЙ**. Стос. до монополії (у 1, 2 знач.), власт. їй. *Сучасний капіталізм, висловлюючись мовою мирних дипломатів, це – розбійник, розбійницький трест, це – не колишній капіталізм епохи нормального часу: він бере сотні процентів зиску, користуючись монополюючим становищем на світовому ринку* (Ленін, 32, 1951, 154) (СУМ-11, IV, с. 797); **ДОЛАР**. Грошова одиниця США і деяких інших країн. *Доларами правди не купити. Кровію безсмертя не залить, І ніякі в світі уолл-стріти Неспроможні сонце погасить* (Рильський, Наша сила, 1952, 50) (СУМ-11, II, с. 357).

Значення лінгвоідеологеми радянського дискурсу має словосполучення «експлуатація трудящих». У засобах масової інформації, науковій та художній літературі культивувалася думка, що експлуатація трудового народу відбувається лише в умовах капіталізму. Введення до словникових статей цього оцінно-експресивного компонента надавало лексемам різко негативної характеристики, наприклад: *Монополії (компанії, трести, концерни) тримають у своїх руках або контролюють виробництво та збут значної частини продукції однієї чи кількох галузей господарства країни. Вони встановлюють високі ціни на товари й посилюють експлуатацію трудящих* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 7) (СУМ-11, IV, с. 797) (ілюстрація до слова *монополія*); *В умовах капіталізму гроші перетворюються на капітал і служать знаряддям експлуатації трудящих* (Наука..., 3, 1961, 8) (СУМ-11, IV, с. 93) (ілюстрація до слова *капітал*); *У капіталістичному суспільстві, де панує приватна власність на засоби виробництва і метою виробництва є додаткова вартість, організація праці являє собою знаряддя експлуатації* (Ком. Укр., 4, 1960, 37) (СУМ-11, II, с. 343) (ілюстрація до словосполучення *додаткова вартість*).

У сучасних лексикографічних джерелах експресивні вислови еліміновано, а ілюстративний матеріал оновлено: приклади не містять елементів комуністичної ідеології, натомість відображають загальносвітові економічні тенденції. Наприклад: **БІЗНЕС**. 1. Підприємницька діяльність, спрямована на отримання прибутку. <...> *Туристичний бізнес завжди і скрізь був найбільш високооборотним* (із журн.) <...> *Однією з традицій цивілізованого бізнесу завжди було меценатство* (СУМ-20); **БІЗНЕСМЕН**. Людина, яка займається комерційною

діяльністю, бізнесом; підприємець. <...> *Найбільш напруженою визнається праця бізнесменів, менеджерів, які виконують функцію управління (з газ.) (СУМ-20); На сьогодні найбільш прийнятною є трудова теорія вартості, згідно з якою в основі вартості лежить суспільно необхідний робочий час (затрати праці) на виробництво товару (з наук. літ.) (СУМ-20) (ілюстрація до слова вартість).* Зазначимо, що досліджувані слова нині подають без обмежувальних ремарок, а саме: усунуто позначку «розмовне» у словниковій статті лексеми *бізнес* та позначку «застаріле» щодо лексем *комерція* і *торги*.

Нині в українському суспільстві вибудовується нова ідеологія – державотворення, соборності держави, націєтворення. Спостерігаємо випадки співвіднесення лексичних одиниць економічної сфери з власне українськими реаліями, що можна трактувати як приклади фіксації «нової» ідеології, нової системи переконань та цінностей. Це виявляється в ілюстративному матеріалі, дібраному до лексем у СУМі-20: *Міцну економіку може побудувати тільки нація, натхненна потужною національною ідеологією (з наук. літ.); Наприкінці 80-х років ХХ ст. зазнав нищівної поразки «реальний соціалізм» з його плановою економікою в СРСР (з навч. літ.); Демократизація суспільства, впровадження ринкової економіки в Україні створюють якісно нове тло для діяльності вищих навчальних закладів (із журн.) (ілюстрації до слова економіка); Ніхто не може бути протиправно позбавленим права власності. Право приватної власності є непорушним (Конституція України) (ілюстрація до слова власність); Пішло у безвість соціалістичне змагання з його ідеологічними атрибутами, проте дух змагальності, суперництва, здорової конкуренції, притаманний ринковим умовам господарювання, потребує відродження (з навч. літ.) (ілюстрація до слова змагання).* Лексичні одиниці отримують додатковий відтінок позитивного оцінного значення, що пов'язано зі зміною сприйняття економічних явищ і понять в умовах нової політичної та економічної ситуації в суспільстві.

Потрібно зауважити, що сучасні українські словники, порівняно з СУМом-11, засвідчують появу великої кількості лексем-дериватів до слів економічної сфери. Наприклад, *бізнесовий, бізнесовець, бізнес-леді, бізнес-план, бізнес-каталог, бізнес-карта, бізнес-центр, бізнес-проект* та ін. до слова *бізнес* (ВТССУМ, 2009; СУМЖ, 2012; СУМ-20) (у СУМЖі словникова стаття лексеми *бізнес* містить пояснення, що вказує

на її дериваційні можливості: **БІЗНЕС**..., *перша частина складних сл.* Вносить знач.: стос. сфери бізнесу, бізнесменів (СУМЖ, 2012, с. 58)); *банкрутувати, банкрутувати, збанкрутувати, збанкрутувати* до слова *банкрутство* (СУМЖ, 2012); *акційний, акціонувати, акціонування, акціонерка* до слова *акція* (СУМ-20). Також у СУМЖі для найменування суб'єктів економічної діяльності подано іменники не лише чоловічого, а й жіночого роду, наприклад: *підприємця, комерсантка, бізнесменка, фінансистка* та ін. Крім того, словники фіксують велику кількість нових сталих словосполучень на позначення нових понять економіки: *бартерна біржа, валютна біржа, електронна біржа, приватна біржа, фондова біржа, ф'ючерсна біржа* (ВТССУМ, 2009, с. 84); *акціонерний банк, банк міжнародних розрахунків, банки споживчого кредиту, депозитний банк, емісійні банки, зовнішньоторговельний банк, інвестиційний банк, кліринговий банк* (ВТССУМ, 2009, с. 60); *авансований капітал, активний капітал, акціонерний капітал, банківський капітал, обіговий капітал* (ВТССУМ, 2009, с. 521); *ринкова економіка, тіньова економіка* (СУМЖ, 2012, с. 265); *відкрита економіка, закрита економіка, демілітаризація економіки, змішана економіка, перехідна економіка* (СУМ-20) тощо. Поява нових словосполучень та низки дериватів свідчить про активність лексико-семантичних гнізд слів економічної галузі, які були зафіксовані в СУМі-11, розширення їхньої сполучуваності і сфери функціонування. Як зазначає Є. Карпіловська, такі мовні процеси стали можливими завдяки нейтралізації значення лексичних одиниць. Унаслідок цього відбувається аспектиалізація понять, творення гіпонімів та, відповідно, оновлення понять у суспільній свідомості (Карпіловська, 2012, с. 90).

Розширення семантичної структури лексичної одиниці *аудитор* демонструють її сучасні словникові тлумачення. У СУМі-11 не зафіксовано значення цієї лексеми як економічного терміна. Її марковано позначкою «застаріле» і надано таке пояснення: 1. У дореформених семінаріях – учень, призначений учителем перевіряти, як вивчили урок його товариші. 2. *дореф.* Прокурор (СУМ-11, I, с. 72). У новітніх лексикографічних працях економічне значення цього слова подано першим за порядком розташування, а на друге й третє місця переміщено семи, наведені в СУМі-11: **АУДИТОР**, *рідко АВДИТОР*. 1. Особа, яка здійснює перевірку стану фінансово-господарської діяльності якоїсь фірми чи компанії на основі контракту, укладеного

з керівництвом компанії, і за спеціальним дозволом державних органів (СУМ-20); **АУДИТОР, АВДИТОР**. 1. *екон.* Фінансовий інспектор, контролер (ВТССУМ, 2009, с. 46).

З активного вжитку йдуть слова, що позначали реалії і поняття радянської економічної системи. До пасивного словника переходять лексеми *колгосп, радгосп, п'ятирічка, соцзмагання, надплановий, кооперація* та ін., що в СУМі-11 були кодифіковані з позитивним конотативним значенням, наприклад: **КОЛГОСП**. Скорочення: колективне господарство (соціалістична форма виробничого об'єднання трудящих селян для колективного ведення сільського господарства, що ґрунтується на усуспільненні основних засобів виробництва). *Народ переміг нас – і встали заводи, і встали колгоспи у всій у красі* (Тич., II, 1957, 214) (СУМ-11, IV, с. 216); **РАДГОСП**. Соціалістичне державне сільськогосподарське підприємство. *Радгоспи покликані бути для колгоспів зразком передових, науково обґрунтованих, економічно вигідних методів ведення суспільного виробництва* (Програма КПРС, 1961, 67) (СУМ-11, VIII, с. 427); **П'ЯТИРІЧКА**. 1. П'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР; період, охоплюваний цим планом. *До невпізнання змінилася наша Вітчизна за роки радянських п'ятирічок* (Наука..., 9, 1957, 1); *Оживляєм гори, води, вибудовуєм заводи, ростемо ж ми, гей! – До пустель, каналу й річки наші славні п'ятирічки – мовби до дітей, до своїх дітей* (Тич., I, 1957, 167) (СУМ-11, VIII, с. 422); **КООПЕРАЦІЯ**. 2. Масове виробниче, торговельне і т. ін. об'єднання, створене його членами-пайовиками. *В кооперації, особливо в сільськогосподарській кооперації, Ленін бачив доступний і зрозумілий мільйонам селян шлях переходу від дрібного одноосібного господарства до великих товариських виробничих об'єднань селян* (Біогр. Леніна, 1955, 270) (СУМ-11, IV, с. 277). Сучасні словники кваліфікують ці слова як історизми, маркуючи позначкою «історичне» (лексеми *колгосп, радгосп, п'ятирічка* у ВТССУМі, *колгосп* у СУМі-20), додають обмежувальний коментар «у СРСР» (до лексичних одиниць *радгосп* у СУМЖі та *соціалістичне змагання* в СУМі-20), вводять новий ілюстративний матеріал, що не має позитивного оцінного значення (до лексем *колгосп, кооперація, соціалістичне змагання* в СУМі-20). За висловом І. Левонтіної, такі лексичні одиниці є «словами-свідками» попередньої доби, характеризують її суспільно-політичну систему і відходять разом із цією добою (Левонтина, 1995, с. 94).

До пасивного лексичного фонду перейшли й слова *мішечництво*, *мішечник*, *мішечниця*, що стосуються соціально-економічної ситуації в Україні початку минулого століття. Вони зникли з активної мовної практики, однак зауважимо, що за радянських часів ці слова мали іншу конотацію та інше семантичне наповнення, ніж сьогодні: **МІШЕЧНИЦТВО**. Скуповування і незаконне перевезення мішками продуктів з метою спекуляції під час продовольчих труднощів. *На ґрунті продовольчих труднощів* [1919 р.] *поширилось так зване мішечництво, яке завдавало великої шкоди трудящим* (Іст. УРСР, II, 1957, 156) (СУМ-11, IV, с. 761). Мішечництво, або нелегальне постачання продовольства, у радянському суспільстві та в радянській науці засуджували і вважали ганебним явищем. Був сформований відповідний суспільний та мовний стереотип комуністичної ідеології, згідно з яким мішечників, спекулянтів, посередників, перекупників прирівнювали до злочинців, що знайшло втілення й у словниковій інтерпретації лексем: **СПЕКУЛЯНТ**. 1. Той, хто займається спекуляцією. <...> *Спекулянти-мішечники зривали державну продовольчу політику, надзвичайно підвищували ціни на хліб, що продавався на приватному ринку* (Іст. УРСР, II, 1957, 156) (СУМ-11, IX, с. 497).

Сьогодні відбувається руйнування колишніх суспільних стереотипів, переосмислення попередньої історії, що позначається й на сприйнятті змісту лексичних одиниць, які в радянський період зазнавали семантичних модифікацій, вигідних для офіційної ідеології. Дослідники відзначають, що явище мішечництва насамперед було порятунком людей у складних умовах воєнного періоду: «Мішечники здійснювали заборонені державою дрібні товарообмінні операції, доставку та розподіл окремими громадянами та невеликими групами продовольства та промислових товарів широкого вжитку... Народ був вимушений боротися з державою, щоб вижити» (Бабічева, 2010, с. 4). Сучасні словники повторюють дефініцію слова *мішечництво*, запропоновану в СУМі-11, за винятком вилучення в СУМі-20 та в СУМЖі формулювання «з метою спекуляції», однак нейтралізації негативної оцінки досягнуто насамперед завдяки новому ілюстративному матеріалу, який викликає вже не осуд, а розуміння і співчуття до тих людей, яких називали мішечниками: *У середині 1918 р. гроші були знецінені, Україну заповнили мішечники – жителі міст, які їхали на село міняти нехитрий скарб на борошно* (з навч. літ.) (ілюстрація до слова *мішечник*); *Поряд із мішечництвом іншим*

традиційним способом виживання містян в умовах голоду було заробітчанство (з навч. літ.) (ілюстрація до слова мішечництво); Сюжет оповідання «Сіль» І. Бабеля являє собою трагічну історію жінки-спекулянтки, або, як тоді говорили, «мішечниці», що намагається одержати місце у військовому ешелоні, прикинувшись матір'ю з немовлям (з навч. літ.) (ілюстрація до слова мішечниця) (СУМ-20).

Змінюється ставлення у суспільстві й до явища спекуляції. Нині це один із видів економічної діяльності, фахівці якої «регулюють ситуацію на ринку..., запобігають знеціненню грошей, знижують ризик зменшення доходів усіх верств суспільства» («Цілі і види спекуляції», 2018). Як зазначено в «Універсальному словнику-енциклопедії», «в ринковій економіці така поведінка раціональна; в економіці соціалістичній, хоча й допомагала зменшити негативні наслідки помилкових рішень централізованого планування, с. була... правопорушенням, що підлягало покаранню» («Спекуляція», 2007).

У сучасних словниках лексеми *спекуляція, спекулянт, спекулятивний* ще не набули семантичного оновлення, тлумачення зберігають негативне забарвлення їхньої конотації, що визначаємо як зразок неповної деідеологізації лексичних одиниць. Крім того, у ВТССУМі пояснення лексеми *спекулятивний* містить ідеологічну словосполуку *спекулятивні елементи* (ВТССУМ, 2009, с. 1363). Слово *елемент* у комуністичній новомові використовували для затаврування осіб, яких вважали ворогами радянської влади. Дослідивши вживання цієї лексеми в партійному і публіцистичному дискурсах радянської доби, Л. Масенко доходить висновку, що вона була «найпоширенішою номінацією “зайвих” людей у лексиконі більшовиків». Її вживали і для позначення окремих людей, і цілих «ворожих» груп, уточнюючи означеннями «контрреволюційні», «антирадянські», «соціально небезпечні» тощо (Масенко, 2017, с. 98–99). У СУМЖі слово *елемент* уже не має такого значення, але ВТССУМ та СУМ-20 усе ще наводять його у словникових статтях як одне із значень багатозначного слова: «представники якої-небудь соціальної групи» (ВТССУМ, 2009, с. 348); «**Несвідомий елемент, зневажл., рідко** – людина, яка не дотримується вимог, установлених поточною політичною або культурною ситуацією» (СУМ-20). Фіксація таких тлумачень та словосполук на зразок *спекулятивні елементи* у сучасних словниках гостро суперечить загальній тенденції звільнення лексикографічних джерел від ідеологічних нашарувань радянської доби.

Про неповне усунення ідеологічних підходів до формування словникових статей економічної лексики свідчить тлумачення лексеми *бізнесмен* у ВТССУМі: **БІЗНЕСМЕН. Великий ділок**, комерсант, підприємець; людина, яка робить вигідну справу (бізнес) (ВТССУМ, 2009, с. 80). Словосполучка «великий ділок» надає слову негативно-оцінного забарвлення, що було характерним для радянської практики його лексикографічної інтерпретації. Саму ж лексему *ділок* у всіх сучасних словниках подано з ремаркою «зневажливо», наприклад: **ДІЛОК**, *зневажл.* Той, хто спритно веде справи, не перебираючи засобами для досягнення мети (СУМЖ, 2012, с. 233). Схожі визначення надають ВТССУМ і СУМ-20. Тому введення компонента «великий ділок» до тлумачення лексеми *бізнесмен* є ознакою збереження конотації, набутої нею в період функціонування в радянському тоталітарному дискурсі.

Ще одним прикладом неповної деідеологізації лексичних одиниць є наведення в СУМі-20 тлумачення та ілюстрації до слова *власник*: 2. Людина, яка прагне сама цілком володіти чим-небудь, не ділячись з іншими. *Кінчається старого віку гніт. Раб кинув виклик власнику і Богу* (П. Дорошко) (СУМ-20), тотожних із поданими у відповідній словниковій статті СУМа-11. Слово має негативну конотацію: підкреслено жадібність людини-власника – «володіти чим-небудь, не ділячись з іншими», додано приклад зі стереотипними висловами «старого віку гніт», «раб кинув виклик», що асоціюються з попередньою добою ідеологічного протиставлення суспільної та приватної власності. Зазначимо, що «Словник української мови» за редакцією В. Жайворонка вже не фіксує такого значення слова *власник*.

Висновки

Процеси, що відбуваються нині в семантичній структурі лексем економічної сфери, зумовлені екстралінгвальними чинниками – змінами як у політичному устрої й економіці країни, так і в світогляді та системі цінностей українського народу. У сучасних тлумачних словниках української мови спостерігаємо поступове звільнення семантики ідеологізованих у радянському словникарстві лексичних одиниць від позитивних чи негативних оцінних компонентів значення та їх об'єктивне представлення.

Перспективами подальших досліджень є вивчення питань взаємодії мови й ідеології в Україні на сучасному етапі, аналіз змін у лексико-семантичній системі мови на матеріалах як лексикографічних праць, так і художніх та публіцистичних текстів.

Список скорочень

- ВТССУМ** – Бусел, В. Т. (Уклад. і голов. ред.). (2009). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ, Ірпінь: Перун.
- ЕСД** – Мочерний, С. В. (Ред.). (1995). *Економічний словник-довідник*. Київ: Феміна.
- СУМ-11** – Білодід, І. К. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови*. В 11 т. Київ: Наукова думка.
- СУМ-20** – Русанівський, В. М. (Голов. наук. ред.). (2015–2018). *Словник української мови*. У 20 т. Наук. керівник проекту В. А. Широков; НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд. Київ: Наукова думка. Отримано з <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=676&page=29>
- СУМЖ** – Жайворонок, В. В. (Ред.). (2012). *Словник української мови*. Кер. В. В. Німчук та ін. Київ: ВЦ «Просвіта».

Список використаної літератури

- Бабічева, О. С. (2010). Соціальний аспект проблеми нелегального постачання в Росії та Південно-Східній Україні в 1917 р. *Наука. Релігія. Суспільство*, 4, 3–9.
- Білодід, І. К. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови*. В 11 т. Київ: Наукова думка.
- Бусел, В. Т. (Уклад. і голов. ред.). (2009). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ, Ірпінь: Перун.
- Гавел, В. (2016). Історії й тоталітаризм. В В. Гавел, *Промови та есеї* (с. 89–118). Київ: Вид. дім «КОМОРА».
- Дячук, Т. М. (2003). *Українська соціально-економічна термінологія: становлення і кодифікація*. (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук). Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ, Україна.
- Жайворонок, В. В. (Ред.). (2012). *Словник української мови*. Кер. В. В. Німчук та ін. Київ: ВЦ «Просвіта».
- Кабиш, О. О. (2007). *Зміни в семантичній структурі та функціонуванні маркованої лексики*. (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук). Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, Київ, Україна.
- Карпіловська, Є. А. (2012). Реакція мови на зміну суспільних стереотипів. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки (Мовознавство)*, 137, 88–91.
- Ковтунець, О. С. (2017). *Актуалізація лексики української літературної мови кінця ХХ – початку ХХІ століття*. (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук). Інститут української мови НАН України, Київ, Україна.
- Левонтина, І. Б. (1995). Слова-свидетели. В *Мова тоталітарного суспільства* (с. 93–99). Відп. ред. Г. М. Яворська. Київ: Центр близькосхідних досліджень.
- Масенко, Л. Т. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: Кліо.
- Мінчак, Г. Б. (2003). *Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття)*. (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук). Інститут української мови НАН України, Київ, Україна.
- Мочерний, С. В. (Ред.). (1995). *Економічний словник-довідник*. Київ: Феміна.
- Навальна, М. І. (2002). *Дієслівна лексика соціально-економічної сфери (на матеріалі мови засобів масової інформації кінця ХХ ст.)*. (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук). Інститут української мови НАН України, Київ, Україна.
- Навальна, М. І., Спир, О. А. (2016). Історія формування економічної лексики на позначення дій та процесів. *Економічний вісник університету*, 28/1, 26–32.

- Русанівський, В. М. (Голов. наук. ред.). (2015–2018). *Словник української мови*. У 20 т. Наук. керівник проекту В. А. Широков; НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд. Київ: Наукова думка. Отримано з <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=676&page=29>
- Спекуляція. (2007). В *УСЕ (Універсальний словник-енциклопедія)*. Отримано з <http://slovopedia.org.ua/29/53409/21090.html>
- Стишов, О. А. (2003). *Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)*. Київ: Вид. центр КНЛУ.
- Томіленко, Л. М. (2015). *Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови*. Івано-Франківськ: Фоліант.
- Хайек, Ф. А. фон. (2005). *Дорога к рабству*. Москва: Новое изд-во.
- Цілі і види спекуляції. (2018). *Бізнес-УА. Фінанси*. Отримано з <https://biznesua.com.ua/tsili-i-vidi-spekulyatsiyi/>
- Чорновол, Г. В. (2004). *Новітня економічна термінологія та її стилістичне вживання в сучасній українській мові (на матеріалі періодичних видань)*. (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук). Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Київ, Україна.

Abstract

Inna Renchka

CHANGES IN THE SEMANTICS OF THE LEXICAL UNITS OF ECONOMIC SPHERE IN THE MODERN UKRAINIAN INTERPRETATIVE LEXICOGRAPHY

Background. In recent years, social-political and economic processes have led to the changes in the lexical-semantic system of the Ukrainian language in general and in the economic vocabulary in particular. Considerable number of words in the economic sphere undergoes semantic transformations due to their liberation from ideological connotations of the Soviet totalitarian discourse, which is fixed by modern interpretative lexicographic works.

Purpose. The purpose of this article is to highlight the changes in the semantic content of the lexical units of economic sphere based on the comparison of the interpretations of words in lexicographic works of the Soviet and post-Soviet periods.

Methods. In this paper, the descriptive, diachronic-comparative and component analysis method are used. In addition, the methods of classification and systematization of lexical material are involved.

Results. Comparative analysis of lexicographic material has demonstrated an update of the definitions and illustrative material used to explain the lexemes

of the economic sphere. Ideologized word groups such as “in capitalist countries” or “in bourgeois society”, expressive words, restrictive remarks, etc. have been removed from the dictionary entries. It has been established that the purely economic meaning is actualized in the words, their interpretations reveal the content of economic categories and operations related to any society without indicating their correctness or falsity from the standpoint of ideological doctrine. Due to the neutralization of meanings, a large number of derivative lexemes and new appositions have appeared. The transition to a passive vocabulary of words to designate the realities of the Soviet economic system and the loss of their connotative positive value has been revealed. At the same time, examples of incomplete deideologization of lexical units have been considered.

Discussion. In modern interpretative dictionaries of the Ukrainian language, we observe gradual release of the semantics of words of economic sphere from negative or positive evaluative characteristics of the Soviet era, which ensures its neutralization and true interpretation. Perspectives of further research are the study of changes in the lexical-semantic system of language based on the materials of both lexicographic works and artistic and journalistic texts.

Keywords: economic vocabulary, semantic update, connotation, deideologization, dictionary entry, definition, illustrative material, totalitarian discourse.

Матеріал надійшов 29.03.2018